

Vriendschap

MARCUS TULLIUS
CICERO

Vriendschap

Vertaald & toegelicht door
ROGIER VAN DER WAL

NOORDBOEK FILOSOFIE

© 2022 Noordboek

Oorspronkelijke titel Laelius (de amicitia)

Copyright vertaling © 2012 Rogier van der Wal

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Noordboek, Postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland — info@noordboek.nl.

Boekverzorging René van der Vooren

ISBN 978 90 5615 932 0 | NUR 302

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

Inhoud

Inleiding 7

I §1-5 15

II §6-15 18

III §16-24 24

IV §25-32 29

V §33-61 34

VI §62-76a 46

VII §76b-100a 53

VIII §100b-104 63

Nawoord 67

Aantekeningen 70

Inleiding

Vriendschap is een universeel verschijnsel, en één van de voorwaarden voor een goed functionerende samenleving. Dat gold al in de oudheid, en dat geldt nog altijd. Het kan dan ook geen kwaad er af en toe bij stil te staan wat vriendschap nu eigenlijk is. Als je erop let zie je vriendschap als thema in de media en in boeken regelmatig voorbijkomen. Een paar voorbeelden: een Utrechtse promovendus haalde ooit landelijk het nieuws met een van de conclusies uit zijn onderzoek, namelijk dat elke zeven jaar de helft van onze vrienden om uiteenlopende redenen afvalt en wordt vervangen door nieuwe. ‘Ontvrienden’ werd in 2009 gekozen tot woord van het jaar. En filosoof Hans Achterhuis, voormalig Denker des Vaderlands, publiceerde een boekje met de mooie titel *Zonder vrienden geen filosofie*.

Ook de filosofen in het oude Griekenland en Rome waren zich al van de waarde van vriendschap bewust en dachten erover na. Uit bronnen blijkt dat diverse filosofen een werk ‘Over vriendschap’ hebben geschreven, maar veel daarvan is helaas verloren gegaan. Van Plato is er een kleine dialoog overgeleverd waarin Socrates met twee jongemannen, die vrienden lijken te zijn, probeert duidelijk te krijgen wat ‘bevriend zijn’ nu eigenlijk wil zeggen. Wie Socrates’ manier van doen kent is niet verbaasd dat de heren er niet uitkomen. Aristoteles heeft systematisch nagedacht over vriendschap in zijn ethische werken, en besteedt er behoorlijk wat aan-

dacht aan. Van hem stamt de driedeling in vriendschappen op basis van (wederzijds) voordeel en op basis van genot, en een derde soort die hij volmaakte vriendschap noemt. Alleen die laatste verdient in Aristoteles' ogen ten volle het predicaat vriendschap.

Ook de Romeinen kenden natuurlijk vriendschappen, die in hun samenleving een sterk geformaliseerd karakter kregen. Er gold zelfs een eigen code voor, met allerlei regels en voorschriften, waarin vertrouwen en welwillendheid centraal stonden. Voor de goede orde: ik heb het nu voornamelijk over Rome ten tijde van de republiek; over de tijd van de koningen is ons niet zo veel bekend en tijdens het keizerrijk lag de situatie weer anders. We kunnen ons een goed beeld vormen van de manier waarop vriendschap in Rome een rol speelde dankzij het feit dat van Cicero een werk is overgeleverd dat geheel gewijd is aan de vriendschap.

Wie kent Cicero niet? Voor velen zal in elk geval zijn naam niet nieuw zijn. Voor wie er behoefte aan heeft volgt nu eerst een korte levensbeschrijving. Marcus Tullius Cicero werd geboren in 106 v.Chr. in Arpinum, een klein stadje op ongeveer honderd kilometer ten zuidoosten van Rome. Hij kwam uit een gegoede familie (van de zogenaamde ridderstand, net onder de echte aristocratie), maar onder zijn voorouders bevonden zich geen leiders, iets wat in Rome min of meer noodzakelijk was om carrière te kunnen maken. Cicero kreeg echter een topopleiding en wist het daarna met zijn talenten alsnog ver te schoppen. Hij bereikte als advocaat een vooraanstaande positie, ook in de politiek, en wist in 63 v.Chr. zelfs consul te worden. Tijdens zijn consulaat speelde de zogenaamde samenzwering van Catilina zich af. Cicero vond dat de staatsveiligheid in het geding was en greep resoluut in. Daarmee kon hij aanvankelijk rekenen op grote dank van de senaat en het volk (hij werd zelfs uitgeroepen tot 'vader des vaderlands') maar later bleek hij kwetsbaar

voor aanvallen op zijn persoon omdat hij Romeinse burgers zonder vorm van proces ter dood had laten brengen — in die tijd een doodzonde. Cicero werd verbannen en moest Rome in totaal anderhalf jaar missen. In die periode zien we Cicero niet op zijn best: uit zijn brieven spreekt vooral zelfbeklag. Uiteindelijk wordt hij teruggeroepen en maakt hij een glorieuze rentree, maar de echte glans is er dan af. Daar komt bij dat hij in de tweestrijd om de macht tussen Caesar en Pompeius ‘op het verkeerde paard wedt’ en vervolgens een vernerende draai moet maken om Caesar te vriend te houden. Cicero doet dat wel, maar hij draait niet van harte. Na de moord op Caesar ziet hij nog één keer zijn kans schoon een rol te spelen in de actieve politiek, en even lijkt dat ook te lukken. Maar zijn scherpe tong hindert (niet voor het eerst) zijn ambitie: hij wekt de woede van Marcus Antonius, die hem in december 43 v.Chr. laat onthoofden.

Cicero zag zichzelf in de eerste plaats als politicus, met een actieve rol in het openbare leven. We weten dat hij daarnaast ook veel en graag studeerde en schreef. Er zijn redevoeringen en brieven van hem overgeleverd, evenals werken die de retorica als onderwerp hebben, en ook filosofische traktaten. Die laatste schreef hij vooral wanneer hij zich politiek tijdelijk gedeisd moest houden, zoals in de periode 45–44 v.Chr. Zo’n fase van reflectie rond je zestigste heeft ook voor ons iets passends. Cicero schreef toen in hoog tempo het ene filosofische werk na het andere, en droeg zo bij aan de ‘emancipatie’ van de filosofie in het Latijn. De elite was namelijk volmaakt tweetalig (sprak en las Grieks én Latijn) en had tot dan toe voor de filosofie de taal aangehouden waarin de werken van de grote Griekse filosofen geschreven waren. Cicero wil laten zien dat filosoferen in het Latijn ook prima kan, en slaagt uitstekend in die missie.

De *Laelius* is een van de laatste werken uit die periode, geschreven tussen maart en november 44 v.Chr. Samen met

de Cato Maior over de ouderdom (in 2008 door Vincent Huink vertaald onder de titel *De kunst van het oud worden*) en een werk over de roem dat helaas niet is overgeleverd vormt het een kleine collectie van mooie, compacte reflecties over belangrijke thema's. Deze drie werken heeft Cicero opgedragen aan zijn vriend en zaakwaarnemer Atticus, met wie hij zijn leven lang een levendige correspondentie onderhield. Atticus, voluit Titus Pomponius Atticus, leefde van 110 (of 109) tot 32 v. Chr.; hij was een liefhebber van Griekse kunst en cultuur en woonde dan ook lange tijd in Athene. Atticus verstond de kunst goede relaties te onderhouden met mensen die elkaar niet mochten. Hij was zowel rijk als invloedrijk, maar hield in de geest van zijn geliefde leermeester Epicurus zorgvuldig afstand tot de actieve politiek. De briefwisseling tussen Cicero en Atticus is beroemd geworden doordat er veel brieven zijn overgeleverd, vooral die van Cicero.

De *Laelius* is een zogenaamde *Vergangenheidsdialog*, dat wil zeggen dat het gesprek zich afspeelt in een tijd waarin Cicero zelf nog niet aan het gesprek kon deelnemen. Er zijn andere dialogen waaraan hij zelf deelneemt, of waarin hij zelfs het hoogste woord heeft. Zo niet in dit werk. Cicero vertelt hoe zijn leermeester Scaevola verslag doet van een gesprek tussen Gaius Laelius en diens twee schoonzons, waarvan Scaevola er zelf een was. De hele dialoog is dus een *reported speech*. Cicero doet zijn best het gesprek zo levendig mogelijk weer te geven, alsof de lezer erbij is, zoals hij in het begin ook opmerkt.

De dialoog kent drie hoofdpersonen, of eigenlijk vier, want de in 129 v. Chr. net overleden Scipio speelt een voorname rol in wat Laelius naar voren brengt. Scipio en Laelius waren zeer goede vrienden. Hoe goed, blijkt wel uit wat de laatste allemaal aan voorbeelden kan geven ter illustratie. Ze vochten samen voor Rome, maar besteedden ook hun vrije tijd aan het gezamenlijk lezen en filosoferen; ze gaven elkaar ad-

viezen en volgden elkaars handel en wandel nauw, ja leefden zelfs samen. Kortom: het is duidelijk dat deze mannen veel genegenheid voor elkaar voelden. (Ook hun vaders hadden trouwens al een hechte band.) De wens van Laelius om als voorbeeldig vriendenpaar de geschiedenis in te gaan (§15), klinkt dan ook oprecht.

Iets meer over de hoofdpersonen. Laelius is met afstand het meest aan het woord. Soms lijkt het daardoor meer op een monoloog dan op een dialoog. Gaius Laelius werd rond 188 v.Chr. geboren en was consul in 140 v.Chr. Hij gold als een geleerd man (vandaar zijn bijnaam 'de Wijze') en was conservatief; daarom verzette hij zich hevig tegen de revolutionaire plannen van de broers Tiberius en Gaius Gracchus. Zijn gesprekspartners, Quintus Mucius Scaevola de augur en Gaius Fannius, zijn een stuk jonger. Scaevola leefde van ca. 160–87 v.Chr. en was in 117 v.Chr. consul; Fannius was iets ouder dan Scaevola en was ook iets eerder consul, en wel in 122 v.Chr. Scaevola was voornamelijk bekend als juridisch expert, net als de andere Scaevola (die priester was, zie in de tekst, noot 4); Fannius heeft zich aan geschiedschrijving gewaagd, maar zijn werk is helaas verloren gegaan. De biografie van Publius Cornelius Scipio Africanus Minor (185–129 v.Chr.) is uit de tekst van Cicero vrij compleet te reconstrueren. Scipio was een echte voorman in de klassiek-Romeinse zin des woords en genoot groot aanzien als militair strateeg. Tegelijkertijd had hij ook veel belangstelling voor (Griekse) cultuur en filosofie en wist op dat gebied grote namen om zich heen te verzamelen, waaronder de Stoïcijn Panaetius (die de strenge leer van de oude Stoa enigszins wist te verzachten om deze in Rome acceptabel te maken). Ook Scipio was trouwens een fel tegenstander van de gebroeders Tiberius en Gaius Gracchus.

De Laelius is door de eeuwen heen graag gelezen, wat onder andere blijkt uit het grote aantal manuscripten (tussen

de vieren vijfhonderd) dat ervan is overgeleverd. Al in de middeleeuwen behoorde het tot de vaste schoollektuur. En dat zou het nog steeds kunnen zijn, al vergt het elegante Latijn van Cicero, met zijn lange volzinnen, wel een behoorlijk kennisniveau. Deze vertaling is bedoeld om die drempel aanzienlijk te verlagen en een grote groep mensen in staat te stellen kennis te nemen van wat Laelius (of eigenlijk Cicero) te vertellen heeft over vriendschap.

Vriendschap

I

[1] Quintus Mucius Scaevola, de augur,¹ had er een gewoonte van gemaakt veel en vaak over zijn schoonvader Gaius Laelius² te vertellen, want hij had een goed geheugen en deed het op een onderhoudende manier. Hij noemde Laelius bij elk van die gelegenheden wijs. Mijn vader had mij bij het aannemen van de mannentoga³ aan Scaevola toevertrouwd. Ik kreeg de opdracht om voor zover ik kon, en de oude man het toeliet, niet van zijn zijde te wijken. Zo kwam het dat ik veel van zijn geleerde argumentaties en ook veel van zijn korte en pakkende formuleringen in mijn geheugen heb geprent, en ik mijn best deed om van zijn kennis te leren. Na zijn dood ging ik over naar de priester Scaevola.⁴ Ik durf wel te zeggen dat die door zijn intelligentie en zijn gevoel voor rechtvaardigheid met afstand de meest vooraanstaande man in onze staat was. Maar over hem zal ik het een andere keer hebben. Nu kom ik terug op de augur.

[2] Aan hem heb ik veel herinneringen, bijvoorbeeld hoe hij thuis, zittend op zijn geliefde halfronde bank, waar alleen ikzelf en een selecte groep vrienden bij waren, toevallig te spreken kwam over het onderwerp dat toen op veler lippen lag. Je herinnert je vast, Atticus,⁵ omdat je veel met Publius Sulpicius⁶ omging, hoe groot de verbazing en ook de verontwaardiging was toen Sulpicius als volkstribuun met dodelijke haat tegenover Quintus Pompeius kwam te staan, die op dat moment consul was.⁷ En dat terwijl zij daarvoor goede vrienden en vertrouwelingen waren geweest.

[3] Toen Scaevola over deze kwestie te spreken kwam, heeft hij ons verslag gedaan van het gesprek dat Laelius over het thema vriendschap gevoerd had. Dat gesprek had Laelius met Scaevola zelf en met zijn andere schoonzoon, Gaius Fannius,⁸ de zoon van Marcus, enkele dagen na de dood van Scipio Africanus.⁹ De kern van die uiteenzetting heb ik onthouden en die beschrijf ik in dit boek op mijn eigen manier. Ik voer hen namelijk sprekend op om niet te vaak 'zei ik' of 'zei hij' in te hoeven voegen. Bovendien wil ik de indruk wekken dat de lezer het gesprek leest terwijl het plaatsvindt.

[4] Je hebt me al vaak aangeraden iets over vriendschap te schrijven; dit gesprek leek mij dus een mooi onderwerp. Zo kan iedereen er kennis van nemen, en het doet ook recht aan ónze vriendschap. Ik heb het dan ook met genoeg op schrift gesteld om op jouw verzoek veel mensen een dienst te bewijzen. In *Cato Maior*, de dialoog over de ouderdom die ik aan jou heb opgedragen, heb ik de oude Cato¹⁰ sprekend opgevoerd. Hij was de geschiktste persoon die ik kon bedenken als spreker over die leeftijdsfase. Hij is zelf namelijk heel oud geworden en floreerde op hoge leeftijd meer dan anderen.

Zo leek Laelius mij ook de beste spreker over vriendschap. Want zijn vriendschappelijke relatie met Publius Scipio was uiterst gedenkwaardig, zo hebben we van de vorige generatie begrepen. Laelius was dus in mijn ogen de juiste figuur voor een uiteenzetting over vriendschap. Zijn betoog omvat die dingen waarvan Scaevola zich herinnerde dat Laelius ze besproken heeft. Bovendien krijgt dit type gesprekken, dat is gebaseerd op het gezag van mannen uit vroeger tijd, en vooral van de beroemde personen onder hen, onwillekeurig meer gewicht. Daardoor word ik zelf, als ik mijn eigen tekst lees, soms zo meegesleept dat ik bijvoorbeeld denk dat Cato spreekt en niet ik.